

EPILOG

(Spomenici prošlosti za rata i poslije rata)

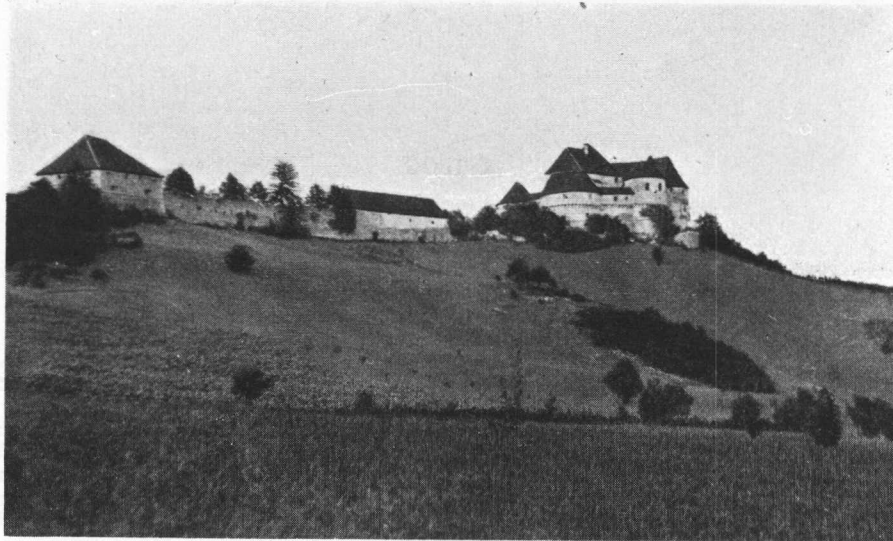
Uskoro će biti petnaest godina, što je u nas Hrvata osnovan institut za ispitivanje i očuvanje spomenika. Kasno doduše, ali ipak jednom! Jer, mi smo malo čudnovat narod: ovamo se upiremo o našu historiju, a onamo tako malo marimo za dokumente te historije. Tu smo sami pustili da sasvim propadnu i istorijski i umjetnički vrijedni spomenici, a ondje opet prepustili smo tuđincima, da nam ponajbolje spomenike tako »izrestaurišu«, da su objekti postali posve bezvrijedni i bez duše, te nam se i prijatelji i neprijatelji s pravom čude i — podsmijavaju. Dakako, i drugi su narodi u svoje vrijeme slično počinjali, oni su to mogli sebi »priuštiti« bez ozbiljnih posljedica, jer su imali daleko više... Ipak je, međutim, najžalosnije posvemašnje nepoznavanje našega glavnoga grada Zagreba: do pred to vrijeme nismo ni znali za starije prikaze. Sve što smo znali bila je tek Valvasorova slika grada, pa onaj nacrt, što ga je u Dresdenu našao Gurlitt. To je bilo sve. No čim se započelo samo malo potraživati našlo se u Beču, pa čak u Karlsruhe mnogo nacrti iz različitih vremena, većinom veoma dobrih. Tradicije u nas nema mnogo; tu ju zamjenjuje studij, koji mora skrenuti s puta istine, kad nema dosta materijala za ispitivanje, pa se ne rijetko stvaraju neistine, koje malo zatim postaju same nekakova tradicija. Da je u Zagrebu postojao n. pr. nekada kraljevski dvor, sigurna je istina. Ali da nije nikada tamo bio, gdje ploča na stijeni označuje njegovu egzistenciju, to je više no stalno. Birali smo nekad kralja u Cetin gradu; dugo se vodila borba o to, da li je to bio Cetin grad u Dalmaciji ili u Hrvatskoj, pa kako su i prvaci povjesničari držali, da je to bio u dalmatinskom gradu, bude Cetingrad, jedan od najzanimljivijih gradova prodan i porušen... A kasnije se pokazalo, da se je samo tu u ovom, Zagrebu bližemu Cetingradu mogao zbiti taj kobni izbor.

Malo je neobičan bio uzrok, koji je sklonio bana Tomašića, da dozvoli osnivanje te institucije. Nu o tom drugi puta. Pokojni Tade Smičiklas, bio je prvi predsjednik, pisac ovih redaka prvi poslovođa. Na suradnju bili su pozvani brojni ljudi, zastupnici sviju klasa, pa i plemstva. Odazvali su

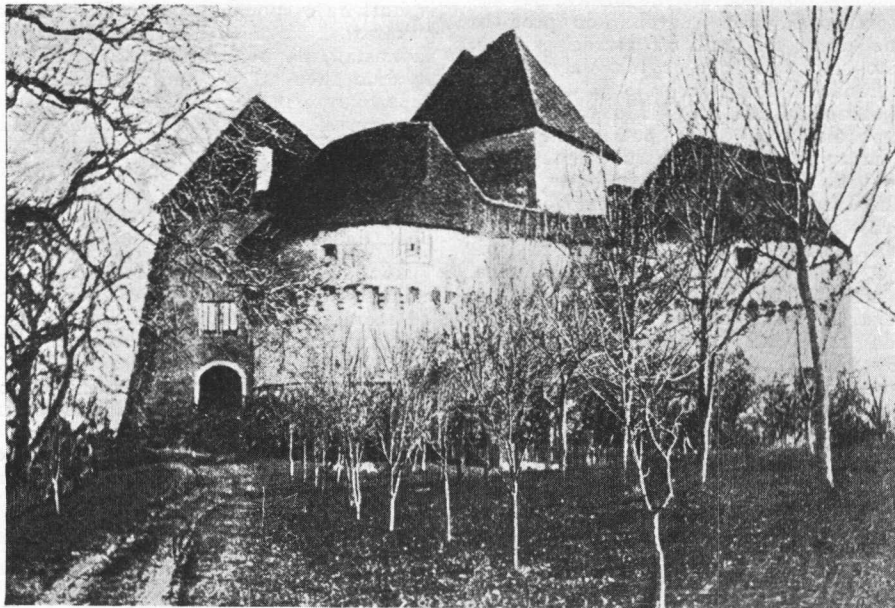
se rijetki, no to nije smetalo: dostajali su, da se učini veoma mnogo u kratko vrijeme. Nije proteklo ni par godina, kad zaurla vijor rata, pa je nestalo mogućnosti za intenzivni rad. Tek se životarilo, tek je bila dana mogućnost da se sabrani ogromni materijal sredi za kasniji rad. A ipak, kad pomislimo, kako je s početka bio u institutu tek komad papira, moramo biti zadovoljni, da se unatoč nemilih godina ratnih strahota skupilo dosad toliko dragocjenoga materijala, a opet moramo žaliti, da je i to, još sve to ipak ostalo tek u počecima, pa je mnogo toga za uvijek nestalo upravo tih zadnjih godina prije no smo mogli išta fiksirati.

Zadatak je instituta bio dvojak: prvo ispitati naše spomenike, odrediti im mjesto, pokazati, kakova su bila vremena, u kojima su nastali, pa pokazati i način, kako bi ih se dalo sačuvati ili, kad to nebi bilo moguće, barem ih u toliko fiksirati, da ostane potpuna slika onoga, što smo mi našli, za kasnije dane. A drugo: podavati savjete onima, koji bi htjeli svoje spomenike prošlosti preinaciti, da ih uzmognu i dalje prema potrebama svoga vremena upotrebljavati, a opet, da se ništa bitno ne uništi.

Kao da smo slutili što se sprema; nismo zalazili u detalje već smo prošli cijelu zemlju od mora do Slankamena; i dolom i gorom, zašli u zabitne strane, snimajući ostatke starih građevina, tražeći drevnu ljepotu u opustjelim gradovima i dvorovima, u zaboravljenim crkvama i kapelama! Nisu to redovno velike stvari, to je sve na oko većinom sitno, ali zapravo se u tim omanjim stvarima sačuvalo ono iskonsko daleko bolje i jače od onoga, što je ostalo u velikim našim spomenicima, koje smo sami dali utamaniti. Baš u dalekim kapelicama našlo se obilje prekrasnih predmeta: kaleža, monstranca, misnoga ruha, oltara, klupa, urešenih rezbarijom i slikama i stupova s kipovima i t. d. Pojedini su krajevi naskroz sistematski ispitani, pa kad se onda još pretražilo pisane dokumente, stare kanoničke vizite i drugo, moglo se pristupiti i izdanju spomenika pojedinih kotareva. Tri su lijepo opremljena sveska izašla kao posebni otisci iz »Vjesnika Hrvatskog arheološkog društva«

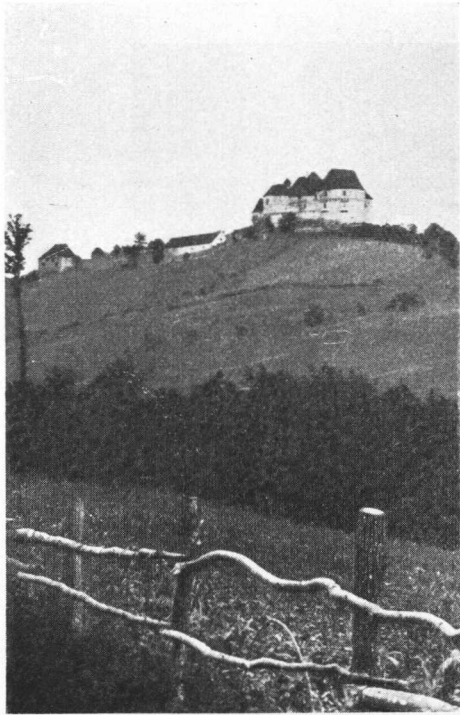
1. Veliki Tabor, u Hrvatskom Zagorju, grad porodice Ratkaja, najbolje sačuvani grad u našoj državi.

2. Veliki Tabor.

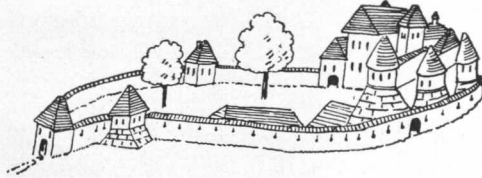
u Zagrebu. Ponajprije za god. 1911. kotari Klanjec i Pregrada, nešto prekratko. Ogromni Cesargrad, Kostel, pa naš najbolje sačuvani grad u cijeloj državi: Veliki Tabor, divot sijelo važnoga roda Ratkajevaca, koji

je podao toliko veoma vrijednih ljudi našem rodu. Mihanovićevi Novi dvori kod Klanjca, gdje je umro pjesnik Lijepa naše domovine, zanimljive crkve u Kostelu, Taborskom, Pregradi, Tuhlju, Olimju. A uz to su podani

3. Veliki Tabor.

i prikazi triju zanimljivih crkva iz drugih strana: sv. Križa, koja je sada dosta slabo restaurisana, lijepa gotička crkva u Remetincu, djelo Celjskih knezova, koja je vrlo dobro konservirana, pa crkva sv. Martina u Prozorju, koja je sada već propala, nu o tom kasnije. Druga je sveska donijela već opširniji prikaz spomenika kotara Krapine i Zlatara: drevni grad Krapinu, pa Lobor, Oštrc, Belecgrad, Milengrad, Konjščinu i Gotalovec, od koga danas nema ni traga

4. Stara slika Velikog Tabora iz god. 1782.

više. A uz te stare »burge« staju dvorovi: drveni jedinstveni dvor Skarićevo, i golemi dvor Lobor, sijelo Keglevića, danas svojina seljaka, koji nastava tek jednu od tridesetak prostorija. Tragika vremena! A u brojnim crkvenim spomenicima stoji i danas u kamen pretvorena čežnja onoga svijeta za nadzemskim, duboka i istinska. U malom seocetu Belcu evo najljepše crkve baroka u svoj našoj državi: plemstvo je na umoru stvorilo to remekdjelo, gdje je svaka i naj-

5. Krkanec, dvor u nekadašnjoj varaždinskoj županiji, djelo St. Patačića protonotara hrvatskoga kraljevstva, sa lijepim portalom iz god. 1611., osuđen na propast.

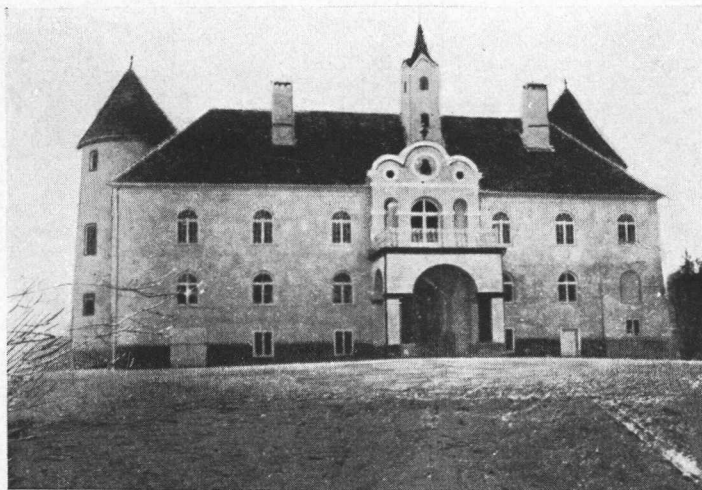

6. Portal dvora Krkanca.

manja stvarca savršeno izvedena, pa sve u cjelinu usklađeno. I tada je nestalo plemstva, koje je imalo stvoriti djela, koja će ga još daleko preživjeti, plemstva, koje je naskroz krivo prikazivano kao puki tlačitelj seljaka, dok je danas seljaku u mnogom gore, kad su nastali novi daleko nekulturniji tlačitelji. Ali ni poštovani »purgari« onih dana nisu htjeli zaostati: i oni stvoriše na Trškom Vrh u kod Krapine svoju zavjetnu crkvu, lijepu i veliku, tek u njoj nema one samosvjesne elegancije belečke crkve. Druge zanimljive dokumente crkvenog graditeljstva ne spominjem. I treći je svezak osvanuo: donio je detaljni prikaz velikoga samostana Pavlina u Lepoglavi, djelo knezova Celjskih, silnih magnata onoga doba. Još je i sada prekrasna crkva u prekrasnom kraju,

ali samostan: nekada prvi naš univerzitet, postade konačno kaznionim; a kad modernom dobu ni ta nije dostajala, bude sagrađena uz stari samostan još nova golemo kazniona. A u staroj divot crkvi počiva vječnim snom uz znatne ljude onih dana sin silnoga kralja Matijaša Korvina, koji je dobio od oca do 70 gradova. Ali sve se nade Matijine izjalovile: Ivaniš Korvin, simpatična ličnost onih dana, umre mlad, a otrcana ploča na zidu do oltara pokazuje mjesto, gdje su njegove kosti sahranjene...

Tako je s tom publikacijom učinjen nastavak radu našega neumornoga predhodnika Ivana Kukuljevića, koji je već godine 1856. upozorio vanjski svijet na Lepoglavu u »Mitteilungen der k. k. Centralkommission«, koje su izlazile u Beču. Pred veli-

7. Pregrađeni dvor Bisag.

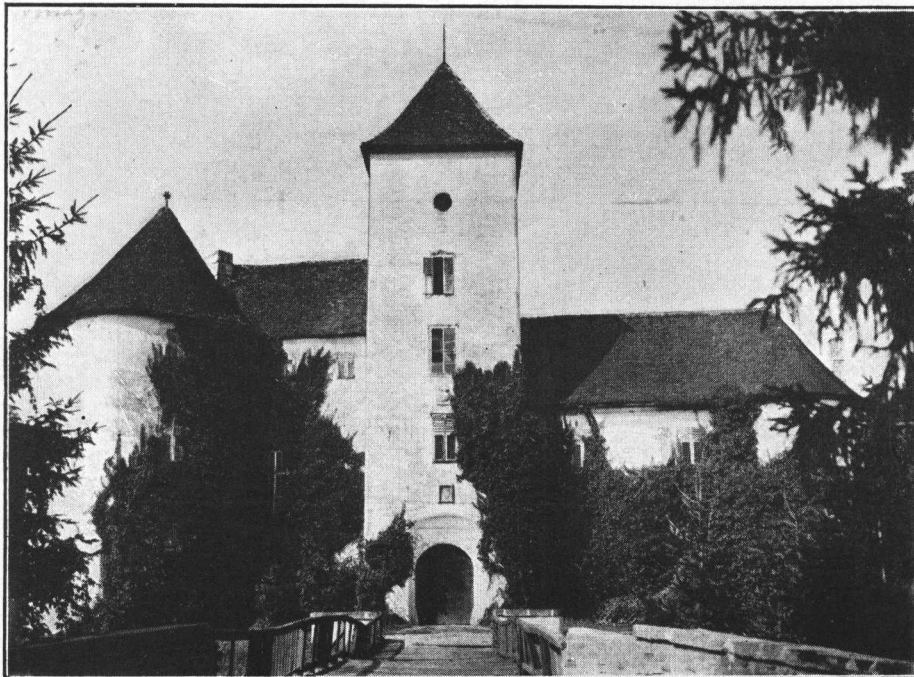

8. Remetinec, župna crkva, djelo knezova Celjskih, opravljeno.

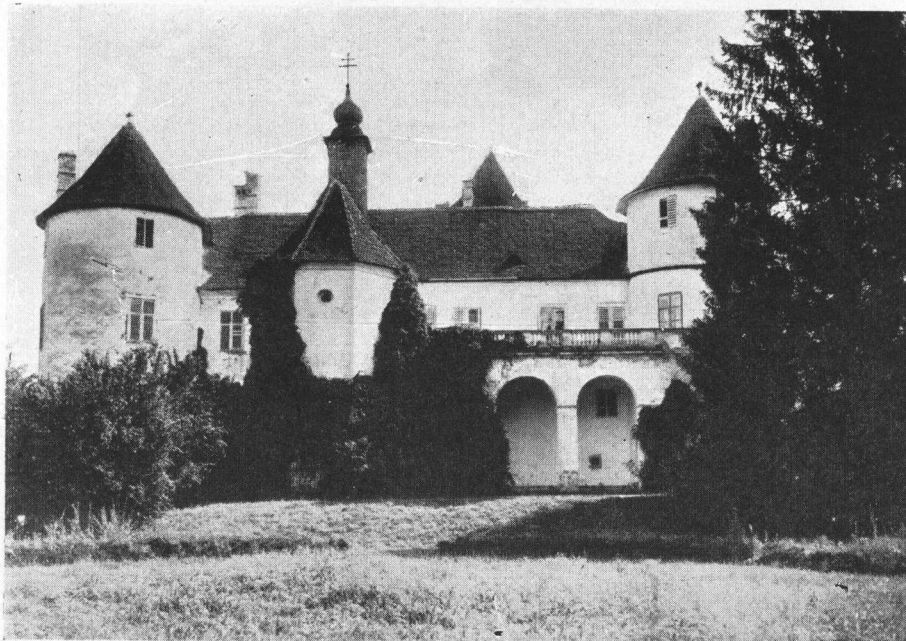
činom ovoga spomenika uzmiču svi ostali u tom kotaru i svjetovni i crkveni dvorovi u Ivancu, nekadašnjem sijelu Ivanovaca, Klenovniku, dvoru Draškovića, koji je sada prenapravljen za oporavilište bolesnih radnika, da tako opet steče pravo na opstanak. Blijedi dvor u Maruševcu: sijelo Vragovića-Ördegha, da, i slikoviti Trakošćan, koji svojom romantikom privlači i danas daleko više ljude no mnogi drugi, građevno znatniji grad. A od crkvenih spomenika treba istaknuti dva: kapelu u Vukovju kod Klenovnika: krasnu kasnogotičku građevinu, koja je ostala sačuvana od vandalizma

nazovirestauratora, jer je daleko od prometnog druma, pa crkvicu u Purgu, koju su Pavlini na čast sv. Jurju podigli i ukasili je najboljim što je njihov najbolji umjetnik Ivan Ranger znao i smogao.

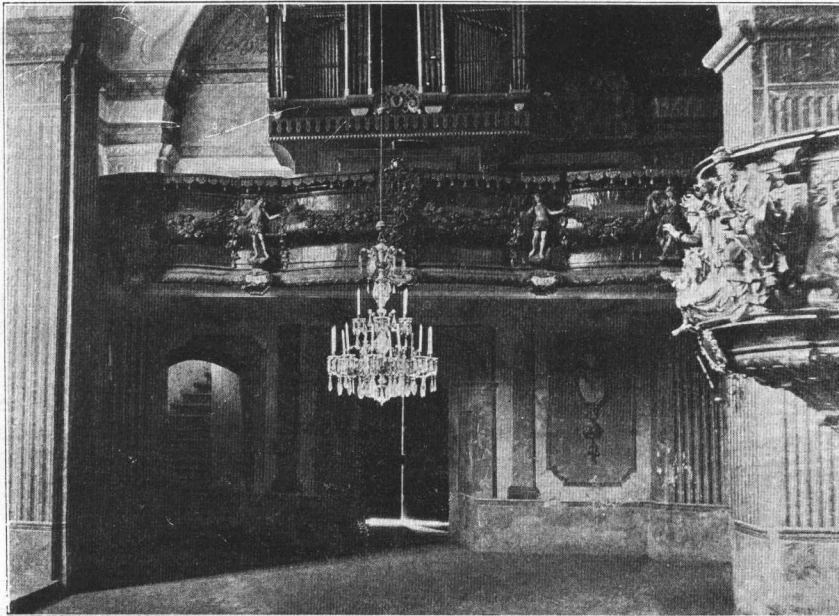
I četvrti je svezak institutskih publikacija dovršen: spomenici grada i kotara Varaždina, našega najljepšega baroknoga grada, koji je već jednom htio, da postane glavnim gradom zemlje. Nije postao, ali je i danas ostalo mnogo, što su moćni rodovi sagradili: veliki stari grad Erdöda, tog otuđenog plemena, koji je napokon postao svojina varoši, svoje nekadašnje podložnice. Sad će

9. Bisag prije pregradnje.

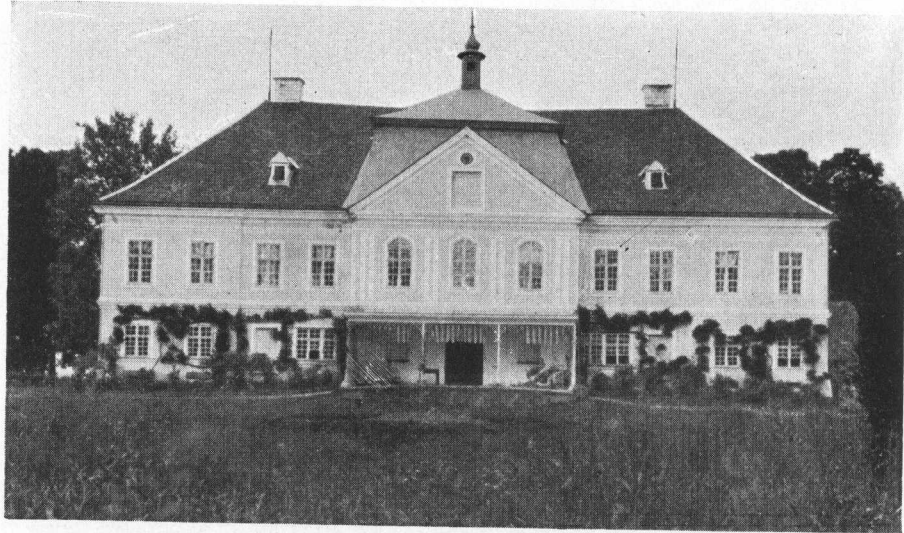
*10. Bisag, dvor Draškovića, nekada Kaštelanovića od sv. Duha, prije pregradnje.
Isti je dvor nakazno pregrađen.*

11. Pjevalište župne crkve u Belcu (Hrvatsko Zagorje) djelo izumrlog plemstva.
Primjer najboljega baroka.

12. Lepoglava, nekada glavni samostan Pavlina u Hrvatskoj, sada kaznionica.

13. Stražeman, dvor Jankovića u požeškoj županiji, porušen.

tamo biti muzej grada Varaždina. Još stoje palače i crkve Draškovića, Patačića itd., pa svjedoče o velikoj kulturi tih minulih rodova. Rat je učinio nemogućim, da se taj svezak izdade, ali kad se opet nastavi poslom doći će drugi, možda sretniji od nas, koji će djelo nastaviti i dovršiti.

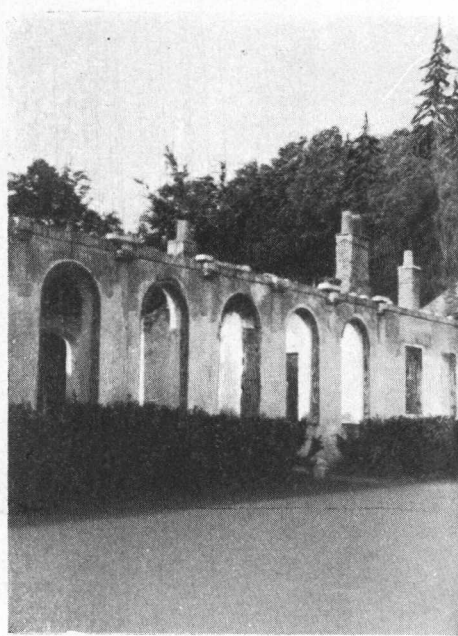
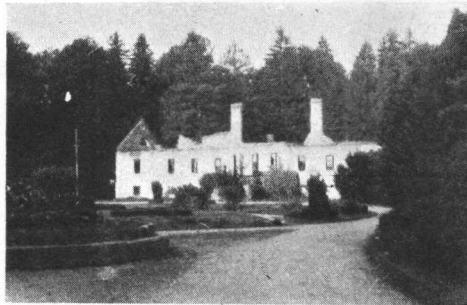
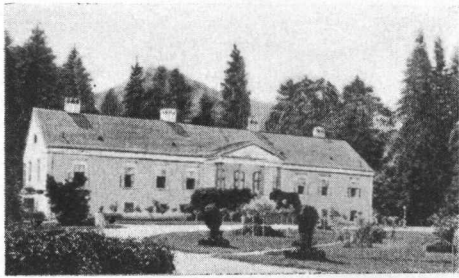
Uz ovaj sistematski izvedeni rad pretražilo se u glavnom cijelu zemlju, da se prikupi najznatniji spomenici, kao priprema za sistematsko ispitivanje. Gradovi Frankopana u primorskim stranama, obilje gradova u modruško-riječkoj županiji, pa dalje u požeškoj, bjelovarskoj, virovitičkoj, srijemskoj. Za mnoge je to bilo od prijekne potrebe, jer je nemilosrdno vrijeme nastavilo svoje djelo razaranja, pa su međutim iščezli neki sa lica zemlje. A da se učini pregled svega, što smo mi prikupili, izdao je pisac ovoga članka »Sredovječne gradove u Hrvatskoj i Slavoniji« (izd. »Matice Hrvatske«), a nastavak, vrlo brojne gradove po Lici i Krbavi nadopunit će tijekom vremena prof. V. Heneberg; tek za to treba opet cijeli ljudski vijek. Arkiv našega instituta, koji je isprva stekao tek par starih nacrti, danas je obilno opremljen. Uz ogroman broj fotografija, velik broj nacrti, većinom radova arhitekta M. Pilara, nalazi se i niz izvrstnih akvarela, ponajviše djela dra. Branka Šenoa. Kad je došla opasnost za egzistenciju starih zvonova preuzeo je glavni posao oko ispitivanja i sačuvanja dr. V. Hoffiller, pa je uspjele molohu rata oteti mnogi vrijedni komad za buduće naraštaje. A silno je blago riznice naše stolne crkve proučio i snimio prof. V. Tkalčić, koji je i u drugim ispitivanjima vrlo mnogo

učinio. I tako se nastavilo djelo Kukuljevića, M. Sabljara, pa kasnije Lopašića, Klaića i Laszowskoga.

Ali i drugi se dio zadatka nije zanemarilo, tek je tu bilo teško raditi: prošla je generacija mnogo skrivila i praktičkim radom i širenjem naskroz lažnih nazora, koji su danas na sreću već podosta iščeznuli. Napose moram istaći kler, koji je rado slušao nove misli, pa je sam pomogao, da se mnogu lijepu stvar sačuvalo, da se je prestalo onim suludim haraćenjem i trpanjem posve bezvrijedne robe u naše crkve. A bilo je tu i saradnika. Među najboljima treba spomenuti marnoga V. Noršića, koji danas župnikuje u Zagorju, ali se ni rada oko spomenika nije okanio.

Sve tegobe rata, pa i teško poratno vrijeme nisu uništile volje za rad, ako i jest život pozvao radenike na druga mjesta. Dapače, sve je veći broj ljudi nastajao, koji su zavoljeli spomenike prošlosti, da njih upoznavajući crpe snagu za budućnost. Pa ne će biti na odmet, da ogleđamo sudbinu nekih spomenika, koji su u minulim godinama, kad se uzdrimalo svaki poredak, izmijenjeni ili sasvim uništeni. Što je znatniji narod, znatnija mu je prošlost, znatniji su spomenici tja od preistorijskih vremena ovamo, pa nije čudo, da je n. pr. Francuska danas na takvoj visini, kad već u pradavna vremena vidimo tamo golemu kulturu preistorijskog čovjeka... A samo kukavac ruši bez potrebe dokumente svoje prošlosti, pa dokazuje, da je zaostao, da nije sam kadar ništa bolje stvoriti...

Veliki Tabor naš je ponajbolje sačuvani grad, koji je došao u ruke čovjeka,

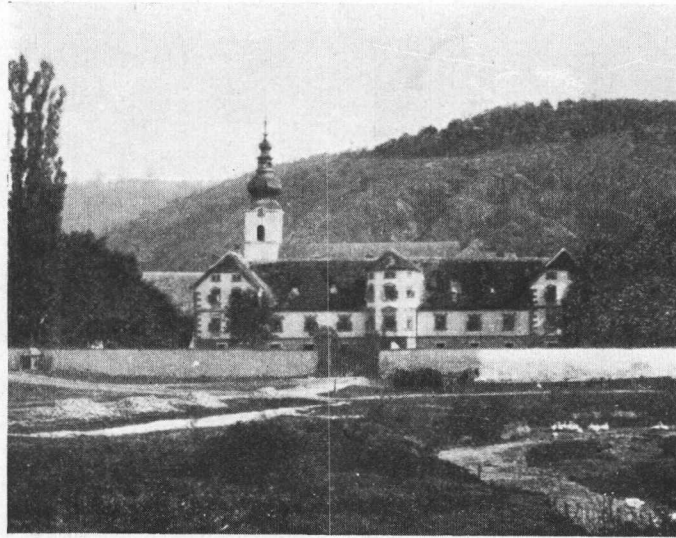
14. Dvor u Voćinu u Slavoniji, popaljen za vrijeme prevrata 1918.

koji znade cijeniti svoj posjed. U divnom kraju Zagorja dižu se ponosito kule staroga grada, koji je nastao u srednjem vijeku, pa se mijenja sve do najnovijih vremena, kad je već odavno nestalo njegovih drevnih posjednika Ratkaja Velikotaborskih. Gotička se branič kula drži još čvrsto, dogradnje kasnijih bastijona nisu se ni sada promijenile, gospodsko je dvorište intaktno. Ali sam vlasnik, prof. O. Iveković ne može tako veliku građevinu sam održati, pa mu je priskočeno u pomoć. To je grad, za kog je Scotus Viator, jamačno vjerodostojan svjedok, ustvrdio, da je u svoj našoj Jugoslaviji najljepši i najveći, da se može sravniti samo sa Vajda Hunyad-gradom u Rumuniji. Čuvajmo ga dakle i nadalje, potpuno je zavrijedio!

U Senjana je još ostalo od staroga ponosa, oni su svijesni, da njihov Nehajgrad znači za njih više no rpu kamenja, znadu, da im je simbol teške borbe iz teškog vremena, kad je Lenković g. 1558. sazdao tu tvrđu za obranu od Turaka. Ženjalno iskorišten prostor: sva se sila vojnika mogla smjestiti i zaposliti u tom razmjerno malom gradu, koji je na sva četiri ugla imao tornjiće. Pred dugo je godina udario grom u jedan od tih tornjića, pa ga je razvalio. A Senjanj su uprli, pa su pred dvije godine sagradili taj toranj ponovno, i to tako dobro, kako se rijetko vidj izvedeno. Tek ih je druga nevolja stigla: starodrevna

je crkva imala biti restaurisana na take grdan način, da bi ta restauracija značila potpunu propast. Čini se, da je ta pogibija minula, tek je drevni toranj porušen, te zamijenjen novim, vrlo lošim, a ploče je sa staroga tornja nestalo...

U Zagorju ima dosta starinskih dvorova, koji su osuđeni na propast, jer je drugo doba donijelo druge ljude i druge potrebe života. To su sve veliki zidani kašteli, koji danas mogu da posluže za općinske urede i škole, ako su iole zgodno smješteni, ili naprosto propadaju, dok ne budu kao materijal prodani. Za mnoge je veoma šteta: tu je redovno odlična i ukusna arhitektura, ali vrijeme ne štedi ni ljepote ni krasote, već traži u prvom redu svrsishodnost. Samo je često veoma teško odrediti, je li već došla potreba za odstranjenjem nečega dobrog: dogodilo se, da je koji objekt postao suvišan, a iza nekoga vremena dobio je opet i te kakovu vrijednost. Žrtva novih prilika ima biti dvor Krkanec kod Vidovca u varaždinskom kotaru, ako već i nije odstranjen s lica zemlje. To je dvostruki dvor iz XVII. i XVIII. stoljeća, jedan uz drugi. Veći je krasno djelo s veoma odličnom, jednostavnom arhitekturom, gdje su plemeniti razmjeri glavno, a ornament gotovo sasvim iščezava, tek se ističe lijep portal iz god. 1616., koji veli, da je tu zgradu podigao Stjepan Patačić, protonotar kraljevstva, sebi

15. Kutjevo, dvor baruna Turkovića, nekada opatija templara, pa posjed ježuvana, popaljen za prevrata 1918. (Oslobodenje).

16. Pakrac, stari grad priora vranskih, kasnije vlasništvo Zrinskih. Rušenje posljednje kule u aprilu god. 1922.

i potomstvu... To je potomstvo odlučilo rušiti i ciglu rasprodati.

Nu to nije najgore: bolje porušiti do temelja, nego iznakazivati. Bisag je prastari grad, koji se održao do naših dana tako, da se je, budući postavljen u ravnici, pretvorio polađano u dvor. Ta je drevna

građevina bila svojina gospodara iz roda, koji je nosio pridjev Bisački, a kasnije je baštinila taj grad familija Kaštelanovića od Sv. Duha, pa je ostala vlasnicom do svođa izumrća. Važni su rodovi posjedovali kasnije grad i dijelove posjeda grada, tako je dapače g. 1620. uveden u posjed kaštela i

17. Pakrački grad u stadiju rušenja mjeseca aprila 1922.

18. Ljubo Babić, Škarićevo. Kurija.

19. Daruvar, župna crkva, djelo kasnoga baroka, oprauljena.

Juraj Zrinski. U XIX. stoljeću dođe konačno u ruke grofova Draškovića, a onda pređe u posjed neke mađarske banke, pa u posjed jednoga konzorcija za parcelaciju. U starom kodeksu familije Patačić naslikan je grad u XVIII. st.: na četiri ugla po jedna okrugla kula, unutar zidova, koji su te kule spajali bile su zgrade za stanovanje, a ulazilo se preko grabe mostom kroz ulaznu kulu, koja je jamačno bila najstariji dio grada, gdje su se sačuvali i grbovi Kaštelanovića i Draškovića. Iznosim sliku grada, kakov je bio prije pregradnje ili bolje reći masakracije. Impozantna građevina, koja je nesrećom došla za vrijeme rata u ruke čovjeku, koji nije znao šta bolje početi, već je najveći dio staroga dvora porušio, pa prigradio modernu nakazu, nevjerovatno žalosnih i nemogućih oblika, a konačno je sve skupa prodao imućnijem seljaku, koji sada jedva znade, šta da uradi sa parketovanim modernim odajama... Čini se, da i tu ima nemeze. Broj propalih vrijednih građevina te vrste dosta je znatan. Spomenut ću ovdje još jedan veoma skladan dvor: Stražeman, nedaleko Požege, koji je zajedno s vrlo lijepim parkom iščeznuo.

Stražeman je staro mjesto, koje je u srednjem vijeku zvano Strazsemlye. U njem se spominje grad tek g. 1503. Dakako, to nije bio ovaj lijepi dvor, koji je sada nestao. G. 1720. bio je vlasnik neki Pyrk, 1754. biskup Thauzy, koji je onda od materijala tvrđice sagradio dvorac u Biškupcu. Kasnije dođe cijeli posjed u ruke Jankovića, koji sebi kao spomen ostaviše lijep spomenik u župnoj crkvi, jedan od najboljih u cijeloj domovini. Jankovića je nestalo, pa je posjed kasnije došao u ruke različitih gospodara, među njima i barunice Buratti, dok nije postao svojinom mađarske porodice, a za prevrata upališe ga bundžije navodno u znak »oslobođenja«! A tako se dogodilo i s mnogim drugima. Razumljiv mi je gnjev podivljalog naroda protiv jednoga Festetića, koji se zavukao u svoj dvor Banjski dvor, nedaleko Klenovnika u Zagorju. Žalim veoma, da još u mirno doba taj gospodin nije imao ni toliko takta, da dozvoli izaslanicima, da dvor zvanično pregledaju i snime. Seljaci su sebi sami našli put: grad je do temelja razvaljen. Veoma je šteta za osobito ukusan dvor u Voćinu u Slavoniji, koji je morao sagraditi jedan od najboljih stranih majstora u XVIII. stoljeću:

20. Prozorje kod Dugogsela. Napuštena i propala župna crkva; u biti djelo gotičkoga doba.

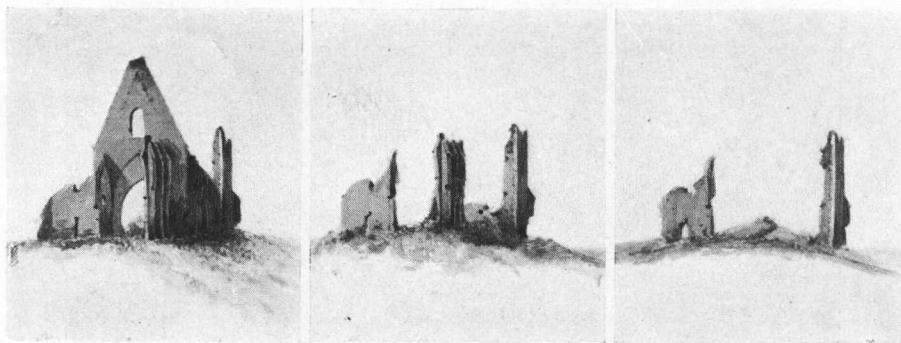
u sredini nose vitki stupovi timpanon, pa se tu nalazi u oba prizidana krila dvora. Ali razbješnjeli svijet nije htio, da tu građevinu za sebe sačuva, već ju je nemilosrdno razorio. A isto je učinio i u Kutjevu kod Požege, gdje je besmisleno utamanjen lijep posjed i starinski dvor iz doba ježuvana, tada u posjedu familije Turkovića, koji su sve prije no taki postupak od okolnoga seljaštva zaslužili. Slovenci su bili u svom jaru mnogo praktičniji. Kod nas su sve redom bile izvrsno sačuvane zgrade, u kojima se još obitavalo. Pa nije čudo, da se u to doba tamanilo i ostatke, pače ruševine. Najtužniji je primjer naše skrbi i našega osjećaja za istoriju i istorijske spomenike posvemašnje utamanjenje grada u Pakracu. To je bio silan grad, koji je još g. 1864. imao 7 kula i veliku branič kulu, jedinstveni spomenik te vrste u nas. Tu su sjedili nekad priori vranski, odavle su upravljali cijelom dubičkom županijom, tu je pao u bitci Jovan Talovac, junački branič Beograda g. 1446. Ali Pakračani su slabo marili za svoju plemićku diplomu: grad se raspao pomalo, sasvim, otkako je prešao u ruke pravoslavne opštine. A sada, sada je pala posljednja kula grada, koji je nekada bio i u rukama Nikole Zrinskoga! Još pred par godina postojala je i velika kula, i znatni dijelovi okolnih utvrda, ali svega je toga netragom nestalo. Konačno dođe dan oslobođenja, i Pakračani se oslobodiše i zadnje kule svoega grada. Uzalud su bile intervencije oblasti: sve se porušilo, prije nego se išta sačuvati dalo, pa je danas Pakrac obično mjesto bez kakova istorijskoga dokumenta. Zanimljivo je da su mjesni »faktori« već prije naviještali prijetnju, kako će to uraditi, ali, dakako, nisu uradili. Nego, kad

je došla hora, insceniralo se dramatičku pripovijest. Dotrčao jedan žitelj slavnoga trgovišta, pa je javio tribunalu strahotnu vijest: sa tornja je pao jedan kamen. Na to se faktori sastaše u vijeće. Konačno odstraniše tu tako opasnu kulu.

Pa neka bude spomenut i jedan lijepi čin. Među najslikovitije dvore u Zagorju spada drevni drveni dvor Skarićevo, nekad svojina roda Škarića aliter Ljubunčića, koji se u staro vrijeme amo doselili. Taj je dvor sav iz drva; nad ulazom doksat, u njem kućna kapelica. Dolje sobe za služinčad i kuhinja, gore gospodske odaje. Sve skromno, ali lijepo. Sadašnji vlasnik popravljao je koliko je god mogao, našto mu priskoči u pomoć zemlja, pa je taj jedini stari drveni dvor seljaka-plemića posve sačuvan.

Konačno ću spomenuti još jedan dvor nedaleko Zagreba, koga više nema, a slika pokazuje rušenje toga lijepoga spomenika. To je dvor Paukovec, koji je nekada bio svojina historičara Istvančija. Kasnije ga dobiše ježuvani, a poslije dokinuća reda mijenjao je gospodare. U Allg. deutsche Gartenzeitung od g. 1831. spominje se, da je već počelo propadanje toga dvora, koji je nekad bio svojina obitelji Niczky, a kasnije baruna Babenfelda. Naročito je počeo propadati okolni park i veliki vrt. Sada je dvor sasvim porušen, a potjecao je u svojoj posljednjoj formi iz početka XIX. stoljeća, kad je i u nas nastalo mnogo lijepih građevina.

Kako je bilo s profanim građevinama, tako je rat i na crkvene građevine veoma nepovoljno utjecao. Nego, možda tu ima i nešto dobra. Prije se amo na vađone »liferovalo« nevjerovatan tirolski smet u naše

21. Bijela u požeškoj županiji. Ostaci znatne benediktinske crkve iz XIII. stoljeća. danas posve iščezli. Tri faze propadanja.

crkve, a stari vrijedni komadi, koji bi još i par stotina godina mogli potrajati morali su u vatru, ili bi u najboljem slučaju došli u koju drugu crkvu, kamo ne spadaju. Spomenut ću nekoje crkvene građevine.

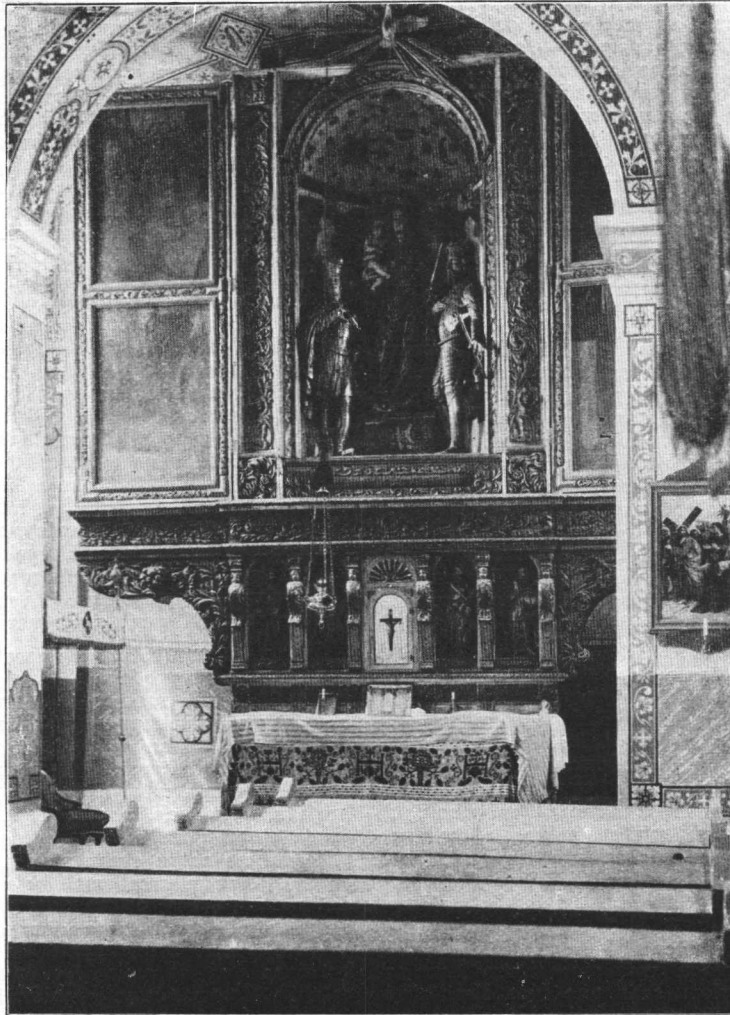
Kod Križevaca postojala je vrlo lijepa i građevno veoma zanimljiva crkva sv. Jelene Koruške. Prava lijepa proštenjarska crkva. Već je krov procurio — najveće zlo za svaku građevinu. Zemaljsko povjerenstvo za čuvanje spomenika doprinijelo je jedan dio troškova uz uvjet, da župljani drugi doprinesu, pa su to i učinili, te je vrijedna crkva spašena. Žalibože je već u prijašnja vremena počinjen u ponutrici vandalizam: mjesto staroga oltara došao je novi, ogavni tirolac, pa uza to bio je još postavljen uz stari oltar, da se samo vidi sva mizerija, sve natražnjaštvo toga rada bez duše...

Još se u mirno doba pred ratom radilo o tome, da Daruvar dobije novu, veću crkvu, jer je tamošnja župna crkva bila zapravo tek kapela dvora grofova Jankovića, sagrađena tamo oko šezdesetih godina XVIII. stoljeća. To je bila osobito lijepa građevina: rotunda sa dva pokrajna oniska tornjića, u sredini trostrani oltar. Kasnije je proširena tako, da se dogradilo svetište, a još se kasnije sagradilo sprijeda zvonik. Dalje se nije moglo crkvu nikako proširiti, svi pokušaji propali su zbog nezgodnoga položaja na obronku maloga brežuljka. Nu to je mjesto apsolutno najljepše u cijelom trgovištu za crkvu. Rat je učinio sve skromnijima, pa su se sada zadovoljili sa temeljitim opravkom cijele građevine i sada su, dapače, i oni, koji su nekada toliko vikali na tu crkvu uvidjeli, da je to osobito lijepa građevina, koja je potpuno zaslužila sačuvanje. Mimogred treba spomenuti, da je i dvor grofova Jankovića, koji je kasnije prelazio u tuđe ruke — najdulje su tamo gospodovali pomađjareni Jevreji Tüköry (nekada Spiegel) — ostao sačuvan: općina

je tamo smjestila gimnaziju, ali okolni je park najvećim dijelom odstranjen. To je jedan od onih parkova, kako ih je početak XIX. stoljeća stvarao: naskroz egzotična drveća bila su spojena u skladnu cjelinu sa domaćim stabaljem. I takovih je parkova većinom ponestalo.

Kad sam g. 1907. priopćio povijest velike opatije de Bela nedaleko Daruvara u Slavoniji, koja još postoji u počasnom naslovu («Vjesnik hrv. arheol. društva» IX. 203.), mogao sam priložiti uz jednu stariju sliku, koja pokazuje crkvu toga samostana još dobro uzdržanu u bitnim dijelovima i savremenu fotografiju, koja je pokazivala tek neke dijelove u ruševinama. Od godine do godine nestajalo je sve više tih ruševina, a sve opomene oblasti nisu mogle skloniti svijet, da ruševine ne uništava bez nužde. Kako je podaleko od većih mjesta ta ruševina postojala, nije čudo, da je danas nestalo svega, tek se nešto još sačuvalo od okolnih utvrđenja. A za poznavanje naše građevne istorije bio je to odličan spomenik.

Na brdu Prozorju kod Dugošela, — a to je već u preistorijsko doba bilo nastavano, — postojala je župna crkva sv. Martina. Bila je to prastara crkva, izgrađivana do najnovijega doba. Postavljena na čvrsti kameni zid, odavala je znakove rane gotike, pa je nesumnjivo bila u tijesnoj vezi s božjacima, od kojih susjedno mjesto nosi ime Božjakovina. U kasnija je vremena barokno presvođena. Župnik Zorić odlučio je, da crkvu prenese u Dugošelo, jer je ovako bila predaleko od ovećega mjesta. I tako bude doista sagrađena u Dugomselu vrlo nelijepa i nepraktična crkva, a stara crkva devastirana i prepuštena rasulu, ma da je još uvijek bila veoma čvrsta. G. 1911. odlučilo je Povjerenstvo, da se ta crkva, koja je postavljena na dalekovidnom mjestu, sačuva. To nije bilo teško, jer se pregledbom ustanovilo, da je jezgra crkve posve zdrava. Po-

22. Divot oltar, nekad u zagrebačkoj katedrali izbačen god. 1882., pa će biti povraćen u krnjem stanju u zagrebački muzej.

kazalo se, da je tu još sačuvano dosta drevne slikarije na zidovima nad svodovima, koji su kasnije i dakako nešto niže postavljeni. Nu ma da je već i poduzetnik dopremio materijal za opravak, koji bi stajao neko 1.400 kruna, podigne vlastelin dugoselski grof Drašković parnicu zbog smetanja posjeda, jer se materijal za opravak crkve smjestilo na tratini uz crkvu, a to je mjesto prije kratkoga vremena pripalo njemu u zakup. Državni nadodvjetnik Gaj nastupao je u toj parnici kao zvanični zastupnik zem. povjerenstvo, ali parnica se svršila tako, da se je rad moralo obustaviti!

Drašković i Gaj: tragičan slučaj, da se ta imena sastaju, gdje se radilo o sprečavanju kulturnoga rada...! Prije kratkoga vremena pregledao sam ostatke nakon 14 godina: danas se ne može više ništa učiniti: sve je propalo; svodovi se tek jedva drže, krova i nema više, rake otvorene, kosti porazbacane. Tako se radilo u neposrednoj blizini glavnoga grada.

Kao prilog za poznavanje poslijeratnih prilika i ljudi spominjem jedan markantan slučaj, koji je valjda svuda rijedak. Na groblju jednoga našega grada nalazio se spomenik nekoga uglednoga pokojnika, koji

je spomenih učinio sam glasoviti kipar Fernkorn. Našao se »nasljednik« ne znam kojega koljena, koji zatraži i dobi privolu, da taj spomenik odnese i — proda! Protiv toga pravoga barbarluka ustade Povjerenstvo, pa će spomenik ostati na svom mjestu dok se groblje ne napusti.

Završujem ovaj epilog, ali moram da spomenem, da se baš u ovaj čas jedna stara golema nepravda popravlja, ne dakako više in integrum, jer to nitko više ne može, ali ta će odmazda otvoriti oči onima, koji još ništa ne vide ni sada.

Poznato je, kakav se zločin dogodio kod restauracije naše stolne crkve u Zagrebu. Ljudi, koji su morali pravu umjetnost zaštititi počinjali su nevjerovatne barbarluke, a žalosno je, da su oni povelili za sobom i druge, daleko vrednije ljude, sugerisući im svoje nazore kao jedine ispravne. I tako se toga radi, što ne dolikuje gotičkom slogu izbacili divot oltari, djela naših otaca, njih 18 na broj, da učine mjesto onim odvratnim krparijama, koje danas nakazuju crkvu. Nu neka, sve bi to još pregorili, ali da su i dva najveća, dva gigantska rada naših umjetnika iz XVII. stoljeća morala iščeznuti, to je smrtni grijeh, koji se nikada ne oprašta... Vidio sam u svim krajevima i tuđim i našim oltara, takovih nigdje ne vidjeh.

Pisao sam par puta o njima, sada u kratko o ovom, koji amo spada. Biskup skradinski, kanonik zagrebački Ivan Babić, dao je g. 1690. (par godina iza opsade Beča!) načiniti oltar sv. Ladislava. Djelo je izradio Ivan Komerštajner, zagrebački majstor za 650 for. Oltar je bio oko 12 m. visok. U srednjem dijelu, koji se zatvaralo krilima, visokim 3.85 m. bio je kip madone, 2 m visok, a uz nju kip sv. Ladislava (2.20 m.) i sv. Stjepana (1.90 m.). Taj je dio počivao na podnošku 6 m širokom, gdje su u nišama bila smještena 4 evanđelista. Nad srednjim dijelom treći dio: figure Isusa s Petrom i Pavlom, sa strane Ivan Krstitelj i Marija, a na vršku sv. Josip. Na oltaru ponosni napis:

SURREXI IOANNIS IOSEPHI BABICH
EXPENSIS LECTORIS ATQUE CANONICI
ZAGRABIENSIS.

Na krilima bilo je osam slika na drvu, koje je slikao zagrebački majstor Bernard Bubić za 1000 for., a kad bi se krila zatvorila opet su postrance stajale dvije velike drvene ploče sa po dvije slike iz života sv. Ladislava... u svem 12 velikih slika!

Upravo nevjerovatno bogata i divna rezbarija u drvu, sjajno pozlaćena pokrivala je i ovijala sve dijelove oltara, ali sve to nije ništa pomoglo. I taj oltar i susjedni oltar, koji je u svem naličio ovom, a bio posvećen Mariji, izbaci »restaurator« iz crkve. Mari-

jinom oltaru nema više traga, a od Ladislavova sačuvali se bitni dijelovi tako, da su poslani u Lonju, u malu selsku crkvicu. I u toj maloj crkvici gorostasno se isticao oltar, pa je župnik, posve pravo uradio, da ga je dao odstraniti i s malim običnim selskim zamijeniti. A ostaci divot oltara, učinjena u teška vremena turska usred Zagreba, kako ga danas ne bi mogli načiniti, ode pod sušu, gdje ostade kroz godine. Upozorio sam na ovaj oltar. Još koji mjesec, pa će oltar opet moći vidjeti u veličajnim fragmentima cijeli hrvatski narod, a ja znam, da nema gore i teže osude od one, koja će stići krivce toga zuluma, kad progovore i ostaci pravoga kulturnoga rada u Zagrebu pred 200 godina. Jer, nema riječi, da se prikaže krasota toga oltara, a kad se ti fragmenti ukažu, nitko ne će moći vjerovati, da je ikada moglo biti ljudi, koji bi razgovarali »zbog zahtjeva stila«, da se ovakove sramote nanose narodu, otimanjem i uništenjem umjetnina, koje imaju vječnu vrednost. Poslije milenijske kulturno historijske izložbe oltaru je mjesto u zagrebačkom muzeju, da bude memento svakomu, koji bi šta slična poduzeo, a bit će ujedno poticalo, da se stvaraju djela, koja će i nakon stotina godina zadržati svoju vrijednost.

Sve u svemu ratno i poratno vrijeme osobito je nepovoljno djelovalo na stanje naših građevnih spomenika. A ni sadašnjost ne pokazuje velikoga napretka; u jednu ruku stoga, što su se domogli imetka ljudi sve prije no kulturni, dok su kulturni propali. A u drugu ruku, nastale su nove velike brige za opstanak, pa je preča potreba za druge stvari pozobala sva sredstva, koja su prije ipak i za tu svrhu stajala na dispoziciju. U drugim zemljama, koje mi baš ne držimo osobito sklonima takovim radovima, poradilo se poslije rata vanredno na tom polju. Tako se Italija uprla, pa upravo ljubomorno sve opravla, što joj je prošlost ostavila. Nu ne ćemo previdjeti, da se interes za stare spomenike vanredno proširio: naročito se umjetnici počeli veoma zanimati za te objekte. Bogati arkiv Povjerenstva vrlo se mnogo upotrebljava. A možda će i ovoj generaciji još biti suđeno, da se ogleda i za spomenicima širom naše nove države, jer u njoj ima i te koliko vanrednih objekata, koji zaslužuju studij i fiksiranje, kad razorno vrijeme ne čeka. Onda bi ovaj epilog značio tek predgovor za novi rad, pa ne bismo morali čekati, dok nam tuđinci samilosno otkriju u našoj zemlji vrednote, koje sami nismo umjeli ni otkriti, ni spoznati.

Ova građa netom ocrтана* ide u razvoj do g. 1924., pak razmatranje treba i pro-

* Ovaj članak napisan je zapravo za 9. sv. »Narodne Starine« još godine 1924. Op. ur.

dužiti do g. 1928. Ne marim puno jadikovati, jer to ne vodi ničemu, tek ću kroničarski sve pribilježiti, a nije na meni krivnja, da to većinom izgleda jadno.

S radošću moram istaknuti, da se je tamo, gdje još ima smisla za kulturu, veoma ojačao osjećaj za naše starine, za našu prošlost. I tu moram istaći naš drevni Varaždin na prvom mjestu. Gradić, koji nije nikako ni u sadašnje teško vrijeme zaboravio sebe. Varaždin je još 1923. priredio vanredno uspješnu izložbu u kojoj je prikazao neočekivano mnogo vanredno dobro sačuvanih dokumenata iz svoje prošlosti. A od te je izložbe niknuo, hvala ponajpače revnom radu gg. Wisserta i Filića, veoma lijep gradski muzej, koji je imao još toliko sreće, da je našao mjesta u drevnom gradu, koji je i sam spomenik prve vrste. Pobudom zagrebačkih gospođa priređena je kulturno-historijska izložba g. 1925. u Zagrebu. G. Ljuba Babić uložio je najveći trud za njen nesumnjivi uspjeh. Ta je izložba jasno pokazala i dokazala, da je Zagreb bio od uvijek u kulturnoj sferi Zapada, pa da i kani tako zauvijek ostati. Jer, nemojmo se varati: sve ono naklapanje o »pokvarenom Zapadu« nije nego naklapanje, pa makar i jedan Spengler i drugi pisali još tako debele knjige o tome. Baš sada nakon onoga velikoga suludoga klanja, koje nije Evropi donijelo ni mira ni blagoslova, pokazuje se njena prastara moć. Ta sav svijet ipak crpe sve svoje iz te »ostarjele« Evrope, a baš snatreni Istok ponajviše. Da, upravo većina ideja Istoka tek je onda oživjela, kad je došla na teren Zapada, da opet prodre natrag u Istok.

Tu je priliku s kulturnohistorijskom izložbom 1925. pisac ovoga članka upotrebio, da svoju davnu želju ostvari. Po njegovu je nastojanju uz odlučni pristanak sviju, a napose uz energični rad g. dr. Svetozara Ritiga, dopremljen troškom zagrebačkog poglavarstva u nemilim fragmentima divot oltar iz zagrebačke katedrale ispod »šupe« u malom selu Lonji opet natrag u Zagreb. Potpisani je grdosiju od oltara očistio, kako je to u prijašnjem dijelu ovog sastavka napisano. I danas, kad je privremeno pohranjen u Muzeju za umjetnost i umjetnički obrt zadržao je sav svoj sjaj i u ovom krnjem obliku. Posljedica te zagrebačke izložbe obnova je Muzeja Grada Zagreba, za koji su već bile spremne lijepe zbirke, ma da se zbog nezgodnog smještaja u Umjetničkom Paviljonu mora reći, da je i sada u povojima. Ali poznavajući Zagrepčane, nema sumnje, da će se doskora naći i dostojno mjesto i obilje materijala za opravdani njegov porast i dalji život.

Nu značajno je, da je baš u to vrijeme nastalo takovo, recimo, raspoloženje, da je na Zemaljsko povjerenstvo za čuvanje spo-

menika moralo tražiti skloništa, baš poradi rada ili bolje nerada onih, koji bi mu morali biti priskočiti u pomoć. Danas je ovaj lijepi i bogati institut, koji je pribrao toliko toga vrijedna i za prošlost i za budućnost Hrvatske, smješten u hodniku Etnografskoga Muzeja u Zagrebu i to tek su sretnjivošću upravnika toga Etnografskog Muzeja. Nego, ništa zato! Tko raditi hoće može to učiniti i pod strehom. A da bude ovo doista Epilog, pobrinuo se sastavljač budžeta tako, da se jedino ovoj instituciji oduzeo ma baš svaki kredit! Dalmatinskoj i slovenačkoj konservatorskoj instituciji kredit je u budžetu ostao. I tako je svaki rad bio onemogućen.

Nu ne baca se koplje lako, kad se radi sa srcem i dušom. Uz pripomoć Etnografskoga Muzeja nastavio se rad barem nekako: potpisani je spremio kratku historiju zagrebačke arhitekture, koja je ušla u ediciju Matice Hrvatske. Treba sačekati bolja vremena...

Ipak je konačno, međutim, sve uzaludno, kad ljudi nemaju duše, kad oni sami ruše bez potrebe ono lijepo, što im je namrla prošlost. Neka ne zaborave, da će se jednom upirati prstom na krivca, pa bilo to i poslije njegove smrti. Upravo je desperatan prilog za poznavanje mehaja (da se blago izrazim) slučaj u Tornju kod Pakraca. Tamo je postojala još od dalekih predturskih vremena vanredno zanimljiva crkvice, gotičkoga sloga, građena u formi trolista. Takov oblik nije do sad nigdje drugdje poznat, a jamačno je baš po drevnoj crkvisi dobilo i mjesto ime. Nenadamo saznade povjerenstvo, da se ta crkvice, koja je bila još u dobrom stanju kani porušiti, da se nova sagradi. Na dopis upravljen na najviši forum crkveni dođe neočekivani odgovor: crkva će se porušiti, da se dobije cigalja za novogradnju, osim, ako zem. povjerenstvo položi 50.000 dinara! Dakle tako smo nisko pali, da se spomenici ovakove kvalitete upotrebljuju za ciglane! Kad je jedan nesmotreni Hofrat u Beču napisao, da bi se Dioklecijanova palača mogla kao kamenolom iskoristiti, smjesta je bio pensionisan, a svi primjerci njegova opusa uništeni, do jednoga, što mu je dospio u ruke Mons. Bulića, koji ga je mirno prešampao kao memento. A za nas, baš za one krajeve tamo vrijedi ona mala crkvice barem toliko, koliko za Dalmaciju i za sav svijet Dioklecijanova palača. Vidite, tamo je nekad bujao život, postojalo je 30 župa, a Turčim je sve to uništio, a da nije ništa, baš ništa svoga ostavio. Tek su brojne ruševine ostale iza njegovog stopedesetgodišnjega gospodstva. A sada, mjesto da ih čuvamo, kako se to kulturnom svijetu dolikuje, mi ih sami osuđujemo bez potrebe na

23. Toranj kod Pakraca, prastara gradska crkva, danas pravoslavna, bila osuđena na propast, spašena.

smrt. Ta neće ni najgluplji čovjek vjerovati, da bi se ikome isplatilo ciglju baš tako dobivati, jer ova bi bila svakako triput skuplja od mlove, dobre ciglje. U to je doba bio nekako ljetos i kongres arheologa i konservatora u Beogradu, pa je potpisani tu priliku upotrijebio, da tu stvar prikaže istinski, a — crkva će biti valjda spašena.

Teške je prilike prouzročila i preubrzano provedena agrarna reforma. Svakako je ta reforma od preke potrebe, ali ovako provedena nije nikoga zadovoljila, a često baš protivno postignula. Zagorska veća imanja »ne smiju« nikako postojati, a ona su ipak hranila lakše narod, nego što se sada zbiva, kad su sva okrnjena. Tu je dakako postao mnogi dvor suvišan — eh, to je potreba života! Nu među ovima ima i takovih, koji bi i dalji život zaslužili. Tako je Konjščina, kasni burg, pred kojim se bila znatna bitka s Turcima ostao bez okolnoga posjeda, pa nema nikoga, tko bi se za njega pobrinuo. Trebat će potražiti put, da se ipak i on do boljih dana spase.

Ovdje mi je spomenuti jedno djelo, koje je zavrijedilo i potanji prikaz. To je »Varaždinska županija« vel. župana u m. g. Stj. Beloševića. U tom je djelu tako dobro prikazan sav život i rad ljudi kroz stoljeća, da su izneseni prigovori pokazali vrlinu toga djela. Sva se duša našeg Zagorja zrcali u tom djelu, duša dobrog, kadšto malo jogunastog, veselog nekada svijeta, gdje se mogla i morala tako visoko razviti kultura.

Na rečenom ovogodišnjem muzealnom kongresu primljen je predlog g. prof. dra. Vlad. R. Petkovića o definitivnom uređenju zaštite starina i konservatorskih instituta te će se podastrijeti na prihvata. Ali u sadašnje će teško doba proći još mnogo vremena, dok se to ostvari. A dotle treba izdržati. Ljetos je konačno opet uvršten neki kredit za ovaj institut, pa će se nastaviti radom, naročito oko prikaza naše crkvene umjetnosti u gotičko doba. I tu se pokazuje, kako Zapad, a napose Francuska šalje ovamo zrake svoga duševnog rada. O tomu, ako Bog da, kasnije!

Gj. Szabo.